

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՈՆԱՐԴՈՅ-ԲՐԱՄՈՆՏԷ-ՎԻՅՆՈՒԼ ՀԱՄԵՄԸ-ՏԵԿՆԸ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹՐՋԱՆԵԿԻՆ ՄԷՋ

(Հարստություն)

Գ. Պատմական խորհրդածութիւններ: Գեղարուեստի պատմութիւնը մինչեւ այսօր չէ զբաղած ոչ հին քրիստոնեայ Հայաստանով եւ ոչ տաճկական Կ. Պոլսով, մանաւանդ իհարկէ վերածնութեան աղբիւրները հետադրուած ժամանակը: Եւ սակայն հակառակ ամէն տարբերութեան կը կարծեմ թէ ազգակցութեան բաղձաթիւ հետքեր գտած եմ, որով պիտի ընդունուի թէ խղճմտօրէն գործող քննութիւնը այլ եւս չի կրնար շարունակել առանց լուրջ նկատողութեան առնելու ապացուցուած իրողութիւնները: Խնդիրը նախ այն չէ թէ արդեօք Խաչապատանէն առած ըլլայ գմբեթը թէ Կ. Պոլսէ, եւ թէ Լեւոնարդոյ արդեօք Արեւելք գացած է թէ ոչ, այլ միայն այն թէ վերածնութեան գմբեթաշինութեան զարգացումը աւելի զուտ եւ աւելի հետեւողական՝ հազար տարի յառաջ արդէն Հայաստանի հին քրիստոնեայ շինութեան արուեստին մէջ կանխած էր: Չնք կրնար — ասոր նոր եւ անդամադրելի ապացոյց մը գտնուած է — պատմութիւն գրել առանց Եւրոպիոյ սահմաններէն ալ արդին նայելու: Հոս հին քրիստոնեական ժամանակին վրայ չեմ ուղեր խօսիլ, թէ եւ ամէն մասնագէտ գրեթէ յընդհանուր կրնայ խորհիլ թէ Հայաստանի մէջ ցուցուած իրողութիւնները ինչ կը նշանակեն այն նախնական ժամանակին համար, երբ Արեւմուտքի մէջ փայտածածկ Բասիլիկան կը տիրէր: Ինչպէս որ տակառակամար եկեղեցին Միջագետքէ այսպէս ալ գմբեթը Հայաստանէ իւր ճամբան կ'ընէ դէպի Արեւմուտք, զոր յետոյ Լեւոնարդոյ խարխաբելով, Բրամանտէ լիովին հասակացողութեամբ եւ Վիյնոլա վճառկանօրէն կը գործածեն, այն է քառակուսւոյ վրայ դէպի բոլորակը հայող պատուհանաւոր թմբկով: Սակայն վերածնութեան մեծ ճարտարապետները չեն առաջինը որ հայկական ձեւն ընդունած ըլլան: Վերն արդէն այն կարծիքն յայտնեցի թէ հայկական միտքը գործակցած է Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ, իսկ այժմ կապակցաբար կ'ուզեմ շատ համառօտիւ մատնանշել նախ թէ ինչպէս Հայք քառակուսի գմբեթն ունեցած են եւ յետոյ թէ ինչպէս

գործակցած են զայն տարածելու մէջ: Ասոր մասին ընդարձակ խօսուած կը գտնուի «Հայաստան»¹ գրքին մէջ: Յաջորդող վերջնահատածին մէջ կը լուսաբանուի իտալական վերածնութեան այն ցայտմ իբր երկրորդական թողուած խնդիրն՝ կախում ունենալն Արեւելքի գմբեթաշինութենէ, խնդիր մը, որ ըստ ապագային ամէն լուրջ հետախոյզի համար անխուսափելի եղած է:

Հայաստանի մէջ եւ Լեւոնարդոյ-Բրամանտէ-Վիյնոլայի քով այնպիսի վճռական դեր կը կատարէ քառակուսի գմբեթն, որ կ'երեւայ թէ զուտ արիական ծագում ունի: Զայս կը ցուցնէ այն կերպը, որով թէ հայկական հնագոյն եկեղեցիները եւ թէ նաեւ սասանեան ապարանքները՝ պատերուն քառակուսին կը վերածեն գմբեթին կլորութեան այսինքն ձագարաձեւ խորշերով, որոնք՝ ինչպէս տարիներ յառաջ ապացուցանելու ջանացած եմ, պարսկական ծագում ունին²: Այնուհետեւ Վիեննայի համալսարանին գեղարուեստա-պատմական Հաստատութեան կողմէն ձեռնարկուած ճամբորդութիւն մը՝ դէպի խորասան սպասուած լուսաբանիչ արդիւնքն ունեցաւ³: Քառակուսւոյ վրայ գմբեթն ինչպէս նկարագրուեցաւ հոն տեղ մինչեւ ցայսօր ալ տիրող բնակարանն է: Եւ ոչ այսչափ միայն. այս գիւղական տներէն նաեւ կարելի է իմանալ թէ ինչպէս այս անսովոր, Արեւմուտքի մէջ սակաւ նկատուած գմբեթաշինութիւնն կրնար ծագում առնուլ, այսինքն այնու որ պատի քառակուսին՝ անկիւններէն սկսեալ չորս խորշերով, ուստի անկիւնածածկ կամարով մը կ'աւարտէր, որ ըստ ինքեան դեռ լիակատար գմբեթ մը չէ: Իրանեան անթուրձ աղիւսով շինող գաւառներու սահմանակից, օր. իմն-Քաշմիրի մէջ, դեռ փայտաշէն տներ կը գործածուին, որոնք միեւնոյն կերպով յարկուած են անկիւնածածկով, գործելու ձեւ մը, որ Հնդկաստանի մէջ անհաւատալի գմբեթակաղմութեանց տարած է: Նաեւ Ուզբէքիստանի եւ մինչեւ Բուրգովինայի ուումենական եկեղեցիներու մէջ այս տեսակ գմբեթներ գտնուիլը կրնանք ապացուցանել, որոնք կարճ փայտերով կաղմուած ան-

¹ Վերը յիշուած գործքը Վիեննայի համալսարանի գեղարուեստա-պատմական Հաստատութեան Հայաստան ըրած ճամբորդութեան աղբիւրները կը բովանդակէ չորս գրքի մէջ՝ յիշատակարաններ, էութիւն, պատմութիւն եւ տարածութիւն:

² Հմմտ. Amida, էջ 177. Zeitschrift für Geschichte der Architektur, III, 1909, էջ 1.

³ Հմմտ. այս մասին Dr. Ernst Diezի երկը՝ „Churasanische Baudenkmäler“ (նոյն Հաստատութեան հրատարակութեանց, Հար. Է:

կրնանձածկով քառակուսիէն վեր կ'ամբառնան, ուստի կ'երեւայ թէ ասիկայ արեւելեան-արիա-կան հիմնական ձեւ մըն է¹:

Հայաստանի մէջ, որ բոլորովին ուրիշ՝ այսինքն տան այն ձեւը գիտէ, որմէ (կատարով) յունական տաճարը ծագած է, քառակուսւոյ վրայ ձագարաձեւ գմբեթը մտած ըլլալու է Արշակունեաց ձեռքով եւ առ հասարակ Պարթեւեաց հետ սերտ յարաբերութեամբ եւ այն՝ նախ պալատաշինութեան հետեւութեամբ, եթէ արդէն նախաքրիստոնէական ժամանակն ալ գմբեթաձեւ շէրիմները չէին շինուիր: Յամենայն դէպս ինչպէս վերն ըսուեցաւ, արիական այս գմբեթն ընդունեցաւ եկեղեցին նախ իբր յիշատակարան եւ յետոյ իբր ժողովատեղի եւ այսպէս քրիստոնէական աշխարհի այս հեռավոր հողին վրայ գմբեթը իբրեւ բացառապէս յատուկ եկեղեցւոյ ձեւ եղաւ: Հոստեղն է գէթ անցողակի ցուցնելու թէ ինչպէս այս իրողութիւնը հնարաւոր եղաւ: Ասոր պատճառն այն է որ այնպիսի ժամանակ մը — իբր 302ին — Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը պետութեան կրօն եղաւ, երբ ուրիշ տեղեր՝ ինչպէս Հռոմ նոյնպէս քիչ մը վերջը ի Պարսկաստան քրիստոնէութիւնը սաստիկ հալածանք կը կրէր: Ուստի երբ Տրդատ Թագաւորը (287—336/7) Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութեան դարձաւ եւ Ս. Գրիգոր Հայաստանի առաջի կաթողիկոսն եղաւ (302—325), այն եկեղեցիները զորոնք Գրիգորի հետ երկրին մէջ ամէն կողմ՝ կանգնեց, անշուշտ իբր ժողովատեղի շինեց՝ շինութեան այնպիսի ձեւով մը, որ երկրին մէջ սովորաբար կը գործածուէր, ինչպէս Միջերկրականին վրայ Բասիլիկան: Կ'ենթադրեմ թէ հայկական եկեղեցւոյն այս երկու հիմնադիրներուն գերեզմաններն ալ գմբեթաւոր շէրիմներ եղան, եւ այսպիսով Հայաստանի շինարար արուեստին ամբողջ շարժման մէջ լիովին միութիւնը տիրեց: Միտ դնելու է որ թէ՛ Տրդատ եւ թէ՛ նաեւ հաւանականագոյնս Գրիգոր Արշակունի էին, հետեւաբար պարթեւական, այսինքն արեւելեան Իրանեան ծագում ունէին: Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան այս հայկական թագաւորութեան եւ եկեղեցւոյն հիմնադրին կողմանէ ազգային հիմը տեւեց մինչեւ 428, երբ վերջին Արշակունին Սասանեաններէն վտարուեցաւ: Բաւական ժամանակ մը շինութեան ազգային արուեստն իրականաբար զարգաց-

ման հասցնելու համար, նախ քան որ նոյն միջոցին նոյնպէս պետութեան հրամանաւ քրիստոնէութեան դարձած Հռովմէացիք կամ Բիւզանդացիք իրենց ձեռքն ագահորէն կարկառէին քրիստոնէայ դրացւոյն եւ ի մէջ այլոց իրենց այն միջոցին արդէն ամբողջ Արեւմուտքի համար կանոնական եղած եկեղեցաշինութեան ձեւը՝ Բասիլիկան՝ Հայաստանի մէջ ալ արժեցնելու զէջին: Այս իրերու մասին աւելի ծանրանալու պէտք չունիմ: Աւելի կարեւոր է ինձի հոս նոյնպէս կարճ խօսք մ'ալ Հայերու եւ իրենց շինութեան ձեւին տարածման վրայ ըսել:

Հայաստան Արեւմուտքի համար միշտ այնպէս հեռու չէ եղած, ինչպէս Գերմանիա ի մեծ վնաս իրեն հետզհետէ մերձեցած է: Նախ Հայերը Գերմանացի եւ Ասորացի հետ յերեւան կուգան Ռաֆեննա, Վերին Իտալիա եւ Գաղղիա: Անոնց տարածման ամենայայտնի ուղղիչներն են Թէոդորիկոսի մահարձանը. Ս. Լաւրենտիոս ի Միլան. Ս. Սաթերո, եւ Germigny-des-Prés¹: Ասոր վրայ աւելցնելու ենք Կ. Պոլսոյ վրայ եղած աղբիցութիւնը, որ վերը շօշափուեցաւ: Բիւզանդական ճարտարապետութեան խորամուկ քննութիւն մը ի մասին հայ աղբիցութեան ունեցած բաժնին՝ չափազանց արդիւնաւից ըլլալ կը խոստանայ: Այսպէս հայ հարստութեան մը առաջին կայսեր՝ Վասիլ Ա. ի օրով (863—886) շինուած կայսերական պալատան նոր եկեղեցին «Նէա» կոչուածը՝ կանգնած ըլլալու է հայ ճարտարապետ մը: Ասով խաչագմբեթ եկեղեցւոյ² հայկական տիպը ներմուծուեցաւ կայսերական Բիւզանդիոնի մէջ: Յետոյ օրթոդոքս եկեղեցւոյն բովանդակ տարածութեան համար ուղղակի կանոնական եղած է: Երբ 889 տարւոյն երկրաշարժ մը Սուրիայի եկեղեցին խախտեց, Տրդատ արքունի հայ ճարտարապետն, որ ծանօթ է մեզի իբրեւ շինող Անշոյ կաթողիկէին, շինուածքին ծրագիր մը եւ իբր նախապատրաստութեան կաղապար մը տուաւ³, որուն համեմատ վերաշինուեցաւ: Նոյն Տրդատն եղած ըլլալու է, որ Պոլսոյ մէջ ստեղծեց եկեղեցւոյ այն տիպարը, զոր ես «մակեդոնական» կոչած եմ եւ զոր յետոյ արքունի ճարտարապետները կղզիներու եւ Հելլադիոյ մէջ տարածեցին: Ասոր վկայ են Պառնասի եւ Հեղիֆոնի միջեւ «Ս. Ղուկաս» (Ոսիոս Լուկաս) Աթէնքի քով «Դափնիք» եւ ի

¹ Հմմտ. այս մասին Zeitschrift für Geschichte der Architektur, VII, էջ 51 եւն:

² Ասորիկ Պամ. Հյոս Գ. Ի.Է (Gelzer-Burekhardt, էջ 190):

³ Հմմտ. իմ Bildende Kunst des Ostens, էջ 30 եւն. Altai Iran, էջ 266 եւն. Հայաստան, էջ 361 եւն եւ Գիրք Գ:

Քիոս «Նէամանի», հրաշակերտ վանքերը¹։ Ժամանակին կ'ըսէի թէ Պարսկաստանէն ազդուած ըլլան, այժմ միայն կը տեսնեմ թէ ինչ եղած է կապակցութիւնը։

Խաչակրութեան ժամանակ Նիկիոյ հայկական թագաւորութեան մէջ, որ Խաչակիրներու համար փոքր Ասիոյ մէջ կարեւորագոյն յենարան մ'եղաւ, հայ ու գաղղիացի ազնուականութիւնն իրարու եղբայրակցաւ², որ գեղարուեստագիտական տեսակէտով ալ առանց ազդեցութեան չէր կրնար մնալ։ «Գովական», ճարտարապետութեան այլեւայլ գծեր թերեւս այս ճամբով նախապատրաստուած են։ Միեւնոյն ժամանակ Խաչակրի հաստատուեցան կղզիները ու եղբրները. եւ վաճառականութիւն մը սկսաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ որ Խաչակրական բազմաթիւ քաղաքներու մէջ «հայատներ» հիմնուեցան։ Աչքէ անցնելու է 1240—1342 տարիներու այն ցուցակն այս քաղաքներու մէջ հիմնուած հայ ծիսով եկեղեցիներու, զոր Ալիշան հաւաքած է³։ Այսպէս Խաչակրի մէջ ու Հայաստանի միջեւ փոխադարձ եռուզեռ մը կար, որուն ի մէջ այլոց ոչ միայն Վենետիկ ու Ճենովա այլ եւ Ֆլորենտիա, Պիզա եւ Միլան մասնակցեցան։ Դէպի Միջերկրականի արեւելակողմը ճամբորդութիւն մը սովորական բան էր եւ ամենեւին դժուարութիւն մը չկայ խորհելու թէ Լէոնարդոյ ինչպէս Միքէլանջոյ (Michelozzo) Նիպոս գացած ըլլայ։ Նոյն իսկ Միքէլանջոյ երբ Բոլոնիայի մէջ քահանայապետին հետ կռուի բռնուեցաւ, կ'ըզէր Վ. Պիլիս անցնիլ։ Այս սերտ յարաբերութեան առաջին նշանները յերեւան կուգան արդէն երբ ձագարախորշով քառաթեւ գմբեթը Գաղղիոյ եւ Վերին Խաչակրի մէջ կը մտնէ⁴։ Աւելի կարեւոր է յետոյ այն որ Բրունելլեսկի Ս. Լաբենտիոսի աւանդատունը կամարակապ կ'ընէ քառակուսւոյ վրայ, բայց գմբեթարդի կախածոյ երեսներու վրայ կը կանգնէ այն սեպաձեւ գմբեթը, որ Մամուլներու ձեռքով Եգիպտոս եկած էր⁵,

¹ Հմմտ. Byzantinische Zeitschrift, V (1896), էջ 140 եւն., «Հայաստան», Դ, գրքին մէջ։

² Հմմտ. Ալիշանի քով փոխադարձ ամուսնութեանց մասին, «Սիւուան», էջ 445։

³ Սիւուան, էջ 446, Հմմտ. այս մասին իմ Amida, էջ 218 եւ 276։

⁴ Հմմտ. Lasteyrie, L'architecture rel. en France, p. 266 ff., եւ Mathes, Baukunst des Mittelalters. Նաեւ իմ «Հայաստան», Գիրք Գ։

⁵ Diez, Die Kunst der islamischen Völker, p. 160 ff. Սեփական գմբեթը Հայաստանի մէջ ալ կ'երեւայ։ Առ այս իմ «Հայաստան», Գիրք Գ։

եւ անկէ ալ ուրիշ միջնորդներու ձեռք Վ. Պիլիս անցած¹։ Լէոնարդոյ իր օրագիրներուն մէջ եւ այն ի Codex atlanticus, թղ. 145 (Lin-
cei հրատարակութեան Տխտ. CCCCLII եւ CCCCLVI/VII, Richter, Lit. works Տխտ. CXVI—CXVII) գծագրութիւններ կան, որոնք կրնան մեկնուիլ այն մտքով թէ արուեստագետը Հայաստան բնակած ըլլայ։ Յորմէ հետէ Յովհաննէս Պոլ. Բիհեր 1881ին այս կարծիքը յայտնեց² եւ 1883ին այդ խնդրոյն հայող տեղեկները իր գործոյն մէջ (Jean Paul Richter, The literary works of Leonardo II, p. 381 ff.) ըստ բնագրին նմանատպութեամբ հրատարակեց Լէոնարդոյի մասին ամէն կենսագրութեան մէջ համապատասխան հատած մը կը գտնուի, որ այս կարծիքին ի կողմն է կամ հակառակ կը խօսի։ Նախ Գովի³ (Govi) բնագիրները կրկին հրատարակեց յաւելուածով «forse trascritto da Leonardo, forse inventato da esso» («Թերեւս ընդօրինակուած Լէոնարդոյէ, թերեւս հնարուած իրմէ», էջ 223) ինչպէս կը կարծէ վէպ մը յօրինելու նպատակաւ։ Նման դատաստան կը կտրեն Ռավէսսոն (Ravaisson) եւ Պիոյ (Piot) Յետոյ Գայմիլլեր (Geymüller)⁴ թերեւ ու դէմը կամփոփէ եւ կը յայտնէ թէ աւելի ապահով ապացոյցներու սպասելու է։ Ինքն ի կողմն յառաջ կը բերէ այն կէտն թէ գծագրութիւններն պէտք է որ տեղն ու տեղն գծուած ըլլան, որովհետեւ բնագրին հետ կը միաբանին, իսկ ի հակառակն այն թէ Լէոնարդոյ իշխանի մը շիրմին իր ծրագրաց մէջ ալ (Richter, Տխտ. XCVIII) եւ ութկողեան տաճարի մը նկարագրութեան մէջ ալ (Richter, թ. 759) նոյնպիսի վառ եւ մինչեւ մանրամասնութիւնները մանրակրկիտ գործող երեւակայութիւն մը կը ցուցնէ։ Միւնց (Müntz) կը կարծէ թէ⁵ այն ենթագրութիւնն ամենամեծ վերապահութեամբ ընդունելու է, սակայն միանգամայն մատնանիշ կ'ընէ Հալէպի 1483 ի երկրաշարժը, որ շատ լաւ կրնայ մեկնել, այն զարհուրելի բնական դիպուածը, որով Լէոնարդոյ կը սկսի։ Սոլմի (Solmi)⁶ կը տատանի, Սմի-

¹ Հմմտ. Ս. Սարգիս ու Բագոս եկեղեցիներն ու «Գազիթէ ճամբն», 1։

² Zeitschrift für bildende Kunst, XVI, էջ 133 եւն.։

³ Atti della R. Accademia dei Lincei CCLXXXVIII (1880—1881), Transunti Vol. V., p. 312, Հմմտ. Richter II, p. 387, ճն.։

⁴ Gazette des beaux arts 1886, XXXIV, p. 274 ff.

⁵ Léonard de Vince 1899, էջ 82 եւն.։

⁶ Leonardo, գերմ., էջ 50 եւն.։

րալիա (Smiraglia) անպայման կը մերժէ¹ եւ Սայտլից (Seidlitz) ինքն զինքը չի կրնար որոշել թէ եւ աւելի ժխտելու կը միտի եւ Վոլինսկիի (Wolinsky) հետ կը կարծէ որ եթէ Լէոնարդոյ Արեւելք գացած ըլլար՝ այն ատեն Տաւրոսի կողմերէն շատ աւելի գծագրութիւններ պիտի գտնուէին²։ Ես այսպէս կը խորհիմ, երբ Լէոնարդոյ իւր նշանաւոր առաջարկէ ըրաւ Լուտովիկոս Մորոյի (Lodovico il Moro) ըստ Codex atlanticusի, թղ. 391ա)³, պէտք է որ անշուշտ փորձառութիւններ հաւաքած ըլլար իւր շինող պատերազմական անօթոց, կամիջաց եւ մարտանաւերու համար, այսինքն այն ամէն ճիւղերու համար, որոնց կ'առաջարկէր ինք զինքը։ Գոռաւրաւ այս փորձառութիւնը ստացած կրնար ըլլալ ի փլորենտինա։ Անմիջնորդաբար կանխած ըլլալու էր Արեւելքի մէջ դեգերում մը։ Ասոր կը յարմարի Հալէպի երկրաշարժը։ Յիւրեան ամենեւին դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու թէ Լէոնարդոյ Արեւելք ճամբորդութիւն մ'ըրած է։ Ինչպէս ըսինք այն ժամանակ ամէնօրեայ բան մըն էր ասիկայ։ Կրնային զինքն առ այս զրդեղ Գոնտի մը կամ Բենետիկոտո Աստուծոյ (Benedetto Dei)⁴ մը, կրնային զինքն առ այն դրդած ըլլալ բայց նաեւ արկածախնդրութեան բաղձնաբք եւ կամ այն զգացած պէտքը՝ իտալական հողն անգամ մը թողլու եւ յանձնարարութիւններ ստանձնելու, որով ոչ միշտ միայն կրօնաւորներու եւ եղբայրութեանց գործ ունենար⁵, ճամբորդութիւնն եղած ըլլալու է 1483 Ապրիլ 25ի եւ 1485 Ապրիլ 13 միջեւ, միջոցին Լէոնարդոյ Միլան գտնուելու էր⁶։ Այս ժամանակին ալ իրապէս Հալէպի երկրաշարժը տեղի կ'ունենայ, որ իր նամակներուն մեկնութիւնը կու տայ։ Հմ. Առաքել Դաւրիժեցի, գլ. ԾԶ։

Այն ատեն կը գրէ Լէոնարդոյ իւր նամակը fol. 145 (aCCCLVI) առ Diodario die Siria, loco tenente del sacro soldano di Babilonia (առ Դիոդորիոս Ասորաց, տեղապահ սրբազան

Սուլթանին Բաբելոնի¹), որուն մէջ յիշելով այս նոր դիպումը այս մեր հիւսիսային երկրներուն մէջ կ'ըսէ² «Ritrovandomi io in queste parti di Erminia» այս է՝ Հայաստանի այս կողմերը գտնուելով, որպէս զի սիրով ու խնամով կատարեմ այն յանձնարարութիւնը, որուն համար զիս խաւրիցիր եւայլն։ Ասիկայ Լէոնարդոյի հնարած պարզ խաղ մըն է։ Սրբագրութիւնները կը ցուցնեն թէ հոս գրուածքը նախագիծ օրինակն է։ Լէոնարդոյ կը հաւատէ թէ ինքը Տաւրոսի Խալինդրա (Chalindra) քաղաքը գացած է, թղթին վարի կողմը կը գծագրէ երկիր մը որ կը ցուցնէ վերն ջրակողմը երկու լեռնածագով (corni del gran monte di Tauro) պսակուած կիրճ մը, ուսկից գետ մը կ'անցնի եւ առջեւն ալ ժայռուտ լեռնակողերու մէջ՝ ծովանման լայնածաւալ ջրոյ տարածութիւն մը։ Եւ դեռ կարդանք նոյն էջին վրայ եղած «բաժանում գրոյս» («Divisione del libro») այսինքն իւր գրելիք տեղեկագրութեան բովանդակութիւնը այն ատեն կը յարմարի (Richter II, էջ 388) մէն մի հատածի դիպումը «Յանկարծական հեղեղ մը, կործանումի քաղքի, մահ եւ յուսահատութիւն բնակչութեան, մեկնութիւն լեռան այնպիսի փլուզման մը պատճառներուն եւ իր փնտները, ձեան ըրած աւերներ, Արեւմտեան Հայաստանի խորանիստ կողմերու ողողում (allagamento) ջրոց, որոնց հոսումը, չէր կատարուեր Տաւրոս լեռան ճեղքուածքին միջեւ, նկարագրութիւն Տաւրոսի եւ Եփրատի»։ Ապա կը յաջորդէ «Պատկեր Տաւրոս լեռին» (figura del monte Tauro) խորագրուած հատածը (fol. 145v, l. c. CCCCLVII) նորէն տողովտական երկրի, որուն կցուած է դարձեալ ժայռաշատ լեռնաշխարհի մը գծագրութիւնը եւ կը սկսի «Mon sono, o Diodario, da essere date inpupato di pigrizia» («Ով Դիոդարիէ, քեզմէ իբր պղերդ չեմ համարուած») Լէոնարդոյ իր յանձնարարողին կ'ուզէ այն պատճառը ցուցնել, որ այսպիսի մեծ արդիւնք մը յառաջ բերած է, եւ ասոր համար մանրամասնութեանց կ'իջնայ։ Կարծելու է թէ — այս մասին Ռիչերիի եւ Կլայմիլլէրի համաձայն եմ — այսպիսի տեղեկութիւններ չեն կրնար մտացածին ըլլալ կամ գրեթէ փոխ առնուած։

Թերեւս աւելի կարեւոր է նամակ մը, որ ի cod. atlanticus թղ. 211v, 6212 կը գտնուի

¹ Այսպէս կը կոչուի հին Գահերէի կամրջագլուխը այժմ Գասր-էլ-Շամաւ։

² Richter, թ. 1336.

¹ Հմմտ. մատենախոսականն ի Raccolta Vinciana III, 100 եւն։

² Leonardo I (1909), էջ 94 եւն եւ 396։

³ Lincei հրտ. Ցխտ. MCCCXLI, Müller-Walde, թ. 84, Seidlitz I, էջ 112 f.

⁴ Հմմտ. Seidlitz I, էջ 95։

⁵ 1481ին Scopetoյի կրօնաւորաց հետ, 1483 Ապրիլին Confraternità della Concezione եղբայրութեան հետ։

⁶ Arch. stor. lomb. 1910, Կարա. եւ Arch. stor. dell'arte 1889, էջ 171. Հմմտ. երկու ժամանակակիցին համար ալ յիշատակարաններ ի Raccolta Vinciana VIII (1912), էջ 214 եւն։

եւ բարեկամի մը ուղղուած է, գուցէ առ
Բենետիկոս Աստուծոյ, Միլանի Պոնտինարի
(Portinari, դրամատան վարչին, որ ինչպէս
ըսինք կրնայ իւր ճամբորդելուն պատճառն եղած
ըլլալ¹): Հոս բուն սաստկութեամբ մը, որ
մեզի ծանօթ է Angiari ճակատէն, բնութեան
այն դիպուածը կը նկարագրուի, այնպէս որ այն
տառապեալ բնակիչներուն մէջը գտնուած ըլլալու
է, փոթորիկ, ջուր, ձիւն, խորանիստ քաղաքամասն
ողողուած, աւազէ անձրեւ, աղտեղութիւն ու
քարեր (ուրեմի հրաբխի մը ժայթքման հե-
տեւութիւններ) այրացաւեր հրդեհ եւ անվեր-
ջանալի աւերում: «Այնպէս մենք այր ու կին
այծերու նման խճողուած ենք քանի մը եկե-
ղեցեաց աւերակներու (cierte ruine di chiese)
մէջ եւ մեր մինչեւ ցարդ թշնամիները զմեզ կը
կերակրեն»: Այս նամակին քով գծագրուած է
լեռնոտ սար մը եւ աշխարհացոյց քարտէս մը:
Վերջինս քննութեան առարկայ եղած է, ցոր-
չափ մէջը գրուած անունները նկատի կ'առ-
նուէին: Գուքլաս Բրէշֆիլդ (Douglas Fresch-
field²) կ'ըսէ թէ ասոնք առնուած են Պտղոմէոսէ
եւ անկէ Լէոնարդոյի ճամբորդութեան դէմ
ապացոյց կը հանէ: Սակայն նա աշխարհացոյց
քարտէսին բուն իրականութիւնն նկատի չէր
առած, որ ինչպէս Ռիհտեր մատնանիշ կ'ընէ
(II, p. 391) այնպիսի է որմէ դերազանց չեն
նոյն ժամանակի քարտէսներէն եւ ոչ մին եւ
ոչ օրինակի համար 1584ի նաւահանգստացոյցը
Portulanի: Հետեւաբար Լէոնարդոյ զայն իւր
ճամբորդութեան հիման վրայ գծած ըլլալու է,
եւ յետոյ աշխատած Պտղոմէոսի անուններն
յարմարեցնել իրենց տեղը: Սարերն այնպիսի
անուններ կը կրեն, զորոնք Գուքլաս եւ Նաեւ
Ռիհտեր չեն ուզեր աշխարհին բնիկ լեռներու
անուններ համարիլ, այլ նոյնպէս յունաձեւ
եղած, այն է Goba գրուած փխ. Gora կամ
Gori, armga փխ. Armachea կամ Armaczica
եւ carunda փխ. Karuna (կարին): Հետեւա-
բար գոհացուցիչ լուծում մը կը պակսի . . . :

Նախընթաց քննութեամբ ցուցուցի թէ
որչափ ի մերձուստ Լէոնարդոյ-Բրամանտէ-Վիլ-
նոյայի զարգացումն շօշափման մէջ է Հայաս-
տանի քրիստոնեայ գմբեթաշինութեան զար-
գացման հետ: Ասոր համոզուելէն ետքն է որ

Լէոնարդոյի ճամբորդութիւնն ուղղակի վճռա-
տու նշանակութիւն կը ստանայ: Լէոնարդոյի
Միլան գտնուելէն յառաջ տեղի ունեցած ըլ-
լալու է այն, եւ այն ատեն կը մեկնուի թէ ինչու
համար յետոյ ի Միլան հոն գտնուող հայկական
ոճով գմբեթաշինութիւնները՝ Ս. Լաւրենտիոս
եւ Ս. Սաղիրո իւր մասնաւոր ուշադրութիւնը
կը գրաւեն եւ Ս. Գերեզմանը (S. Sepolero)
գծեց ու գործածեց: Իւր ձեռագիր գծագրու-
թեանց ղանգուածն ի հարկէ, որոնք ութան-
կիւն գմբեթ կը ներկայացնեն Փլորենդիոյ մէջ
գծուած են եւ ծագած են այն թելագրութիւն-
ներէ, զորոնք ստացած էր արեւելեան բաղնիք-
ներէ: Լէոնարդոյի միլանեան գործերէն ծագած
մղումը կը նշմարուի տակաւին Բրամանտէի
Ս. Պետրոսի մէջ: Ծանօթ է որ երկու արուեստ-
ագէտներն ալ Միլանի մէջ քովէ քով կ'աշ-
խատէին: Ըստ այսմ Լէոնարդոյի յԱրեւելս ճամ-
բորդելու հարցը լաւ մը այժմ հիմնաւոր պատ-
ճառաւ պէտք է նորէն քննել:

Բրամանտէի Ս. Պետրոսը հանդէպ Լէո-
նարդոյի հայկական մտածութեանց զօրաւոր վե-
րադարձ մըն է դէպ ի եռանաւեան շինութիւն:
Ս. Պետրոսի մէջ միջնագմբեթը նորէն քառա-
թեւ գմբեթ մըն է երկու զիւրար խաչող եռա-
նաւեայ շինութեանց, եւ արդէն Միլանի Ս. Լաւ-
րենտիոսի մէջ հայկական ոճով ծաւալի տիրող
միութիւնը նորէն լուծուած է անով, որ գմբեթէ
միջնաւին վրայ կանգնուած է ոչ թէ բոլոր
երեք նաւերուն վրայ միանգամայն: Ասով մա-
գաղաթեայ ծրագրին այն երկար դաւիթ-
ները հարկաւոր կ'ըլլային: Ուստի Բրամանտէի
Ս. Պետրոսն անշուշտ միջավայրէն, ոչ թէ եր-
կարաձիգ ուղղութեամբ զարգացած է, բայց
սովորական եռանաւեան ոճէն մեծապէս աղ-
գում: Եթէ պէտք եմ ճարտարապետի մ'ա-
նունը տալ որ Վիլնոյայէն ետքը իտալական վար-
պետներու (Salute) հետ լիովին ճանչցած է
գմբեթաշինութեան օրէնքը՝ միջնավայրը սկսող
ծաւալի միութիւնը, այն ատեն նկատենք աւս-
տրիացի Գիշեր ֆոն Երլախի (Fischer von Er-
lach) եկեղեցիներն ի Սալցպուրկ, ուր Սոլարի
(Solari) եւ Սգամոցցի (Scamozzi) մայր եկե-
ղեցւոյ մէջ արեւմտեան ոճը գմբեթը կողակին
առջեւ հաստատուն կը պահեն, մինչ Գիշեր
կանոնիկոսական (Kollegienkirche) եկեղեցին
մէջ տեղը գմբեթով կը պսակէ: Այսպէս Արեւ-
մուտքի մէջ հայկական արուեստը միայն հոս
եւ հոն կրցած է թափանցելու յաջողիլ: Նոյն
խիստ առաջնորդող մտքի մը ինչպիսի էր Լէոնար-

¹ Հմմտ. Cod. atlant., fol. 304, առ Բենետիկոս Աս-
տուծոյ՝ ուղղած նամակին մէջ կը հաղորդէ Nouvelle delle
cose di Levante (Սարեր Արեւելքի իրաց), Richter, Թ. 1354,
առ. այս Race. Vinc. III, էջ 100:

² Proceeding R. geogr. society VI (1884), էջ 323.

դոյ Հայաստան գտնուելով ալ կամ Միլանի մէջ եղած հայկական ձեւով շինութեամբ զբաղելով ալ չէր յաջողած ոչ զինքը, ոչ իւր յետագայ ժամանակը սովորական ճամբէն դուրս հանել:

Սակայն ներկայ յօդուածը — ասի հոս բացայայտ կերպով նորէն կը շեշտենք — ամենեւին չի դիտեր ծանրութիւնը դնել ազդեցութեան խնդրոյն վրայ, այլ կ'ուզէ ցուցնել թէ Հայերը քրիստոնէութեան հին ժամանակներն եւ իտալացիք իրենց արուեստին ծաղկման ժամանակ շինութեան նման գաղափարներ ունեցած են: Ի հարկէ ասկէ կը բխի ստիպիչ խնդիրս՝ Աղբիւս մը կայ հոս թէ պատահար է:

Համեմատական գեղարուեստաբնութեան հոս յառաջ բերած օրինակը պէտք է համոզել թէ որչափ հարկաւոր է գեղարուեստաբնութեան համար եւրոպականէ դուրս ընդարձակագոյն տեսութեան շրջանակի մ'անցնիլ: Կարծեմ թէ գոնէ բարձրագոյն վարժարանաց (համալսարանաց) մէջ երկրիս ամբողջ շրջանակը նկատողութեան առնուլ անհրաժեշտ է: Այս պարտականութիւն ստանձնելու հետեւութիւնը պիտի ըլլան նախ բաւականաչափ յոգնութիւնք ու մոլորմունք: Սակայն ուրիշ կերպով ալ կարելի չէ ճշմարտութիւնը գտնել: Իմ ամէն երկերուս մէջ այս քայլն առած եմ, ի վերջոյ *„Altai-Iran“* գործքիս մէջ եւ կը ցանկայի որ ասոր հիմնական նշանակութիւնը վերջապէս ըմբռնուէր: Հին քրիստոնէական ինչպէս նաեւ վերածնութեան ժամանակին համար հասկացողութեան գլխաւոր արգելքը նոյն է՝ տարապայման գնահատում ազդեցութեան, հին աւանդութեան եւ յատկապէս Հռոմայ: Վազարիի (Vasari) ժամանակը կրնայ նոյնը մեծ եղած ըլլալ, առ առաւելն նաեւ շինութեանց զարդարանաց համար եւ պատկերացման համար 1400 էն ի վեր: Սակայն հոս ալ սաստիկ կը չափազանցուի: ԺԵ. դարուն աւելի մեծագոյն է միտութիւնը դէպ ի բնական կերպարանք քան դէպ ի հին ձեւը: Բայց յամենայն դէպս բոլորովին սխալ է Սերլիոյ (Serlio), Վիլնոյայէ եւ Պալլատիոյ (Palladio) յառաջ եղած ճարտարապետութեան բուն զարգացումը վազարիի ակնոցով դիտել: Բրուննիսկիի Հռոմայ շինութեան մասերը կը չափէ, այլ ոչ ամբողջ շէնքերը: Եւ ինչպէս իւր քով նաեւ մինչեւ ԺԶ. դար արեւելեան ծաւալական շինութեան ձեւերու *„Ռոմանական“* ալ ի միասին առեալ, ազդեցութիւնն աւելի մեծագոյն է քան հնութիւնը: Ասով իտալական ծաղկումն իւր արժէքէն

բան մ'ալ չի տուած: Իւր շինութեանց թուական մեծութիւնն այնպէս գերազանց է Վ. Պալլատիոյ եւ իմասնաւորի Հայաստանի արեւելեան շինութեան, որ միայն իսկ մեծութեան չափագիծն իւր գերազանցութիւնը եւ ասոր մէջ ի հարկէ նաեւ Հռոմայ հին շինութեանց ազդեցութիւնը կ'ապահովէ: Սակայն տեղւոյ ու զանգուածի զուտ գեղարուեստական ձեւերը գմբեթաշինութեան սահմանին վրայ շատ աւելի զուտ ու հետեւողական կերպով զարգացած են արեւելք նոյն իսկ հին քրիստոնէական ժամանակ քան լեռնարդոյէ-Բրամանդէ-Վիլնոյայէ:

(Վ.Է.Լ.)

Յ. ՄՏՐԶԻԳՈՂՆԻ
Թրգմ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՅԻՊ ՈՍԿԵԱՆ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

1. F. C. ENDRES: Die Ruine des Orients. Türkische Städtebilder. Mit 15 Lichtdruckbildern auf 11 Tafeln. München, Dunker und Humblot, 1919, 8°, S. 198. Գին՝ 10 Mark.

Հողագնդիս վրայ կան շատ վայրեր, երբեմն բարեշէն բարեկից, որոնք այժմ աւերակներ կ'ընծայեն, մասամբ պատերազմաց հետեւութեամբ եւ մասամբ բնութեան անզսպելի ցամամբ: Բայց կայ աշխարհ մը, որ ոչ թէ պատերազմիկ բանակներու առաթուր ոտնակոխ քանդուած կործանած է կամ բնութեան արհաւիրքներու զոհ գացած, այլ պարզապէս տիրող ժողովրդեան աննախանձելի ընդունակութիւններու նշանակ եղած է: Այդ աշխարհն Թուրքիա կը կոչուի այժմ ընդհանուր առմամբ, ուր երբեմն յունական-բիւզանդական, արաբական եւ հայկական բարձր քաղաքակրթութիւններն իշխած են շինարարութեամբ:

Այս երկրի նշանաւորագոյն վայրերու այցելութիւն մը քաղաքակրթութեան զննութեամբ տուած է Endres, երբ իրրեւ Օսմանեան Բանակին վաշտապետ (Major) կը դեգերէր Արեւելք: Բայց Տաճկաստան ոչ այլ ինչ ի տես ընծայած է իրեն, բայց *„Արեւելքի աներակները“*, որոնց թուին մէջ են Դամասկոս, Երուսաղէմ, Հալէպ, Զմիւռնիա, Գոնիա, Ատանա, Բաղդատ, Կարին, Բրուսա, Ադրիանուպոլիս եւ Կոստանդինուպոլիս: